

KS. WINCENTY MYSZOR

SYMBOLIKA KRZYŻA WEDŁUG ŚW. IRENEUSZA

W utworze *Wykład nauki apostołskiej* (*Demonstratio praedicationis apostolicae*)¹ ukazując powszechność zbawienia Jezusa Chrystusa, Ireneusz nawiązał do kosmicznej symboliki krzyża. Pod koniec rozdziału 33 i do końca 34 wypowiedź odnosząca się do krzyża jest następująca: „To przekroczenie, które zostało popelnione przy pomocy drzewa, zostało usunięte przez posłuszeństwo, przez które posłuszny Bogu Syn Człowieczy przybity został do drzewa odrzucając poznanie zła a wprowadzając poznanie dobra. Złem jest nieposłuszeństwo Bogu, dobrem jest posłuszeństwo Bogu. I dlatego Słowo mówi za pośrednictwem proroka Izajasza zapowiadając rzeczy przyszłe dla ich spełnienia - po to są prorocy, że zapowiadają rzeczy przyszłe - mówi więc przez niego Słowo tak: «ja się nie sprzeciwiam i nie przeciwstawiam, grzbiet swój podałem na biczowanie i lica swoje na policzkowanie. oblicza zaś swego nie odwróciłem od hańby oplucia»².

A więc przez posłuszeństwo³, w którym posłuszny aż do śmierci⁴ zawisł na drzewie⁵, usunął dawne nieposłuszeństwo popelnione w związku z drzewem⁶. A sam, ponieważ jest Słowem Boga wszechmogącego, które według niewidzialnego planu rozszerzyło się powszechnie w całym świecie i ogarnia jego długość i szerokość, jego wysokość i głębokość⁸, gdyż przez Słowo Bóg wszystkim zawiaduje, tak też ukrzyżowany został w tych (czterech kierunkach), Syn Boży, już wcześniej według planu krzyża oznaczony we wszechświecie. Wypadało bowiem, żeby stając się widzialny doprowadził do ujawnienia swe oznaczenie na planie krzyża we wszechświecie, aby swoje działanie w zakresie niewidzialnym ukazał także w sposób widzialny, bo właśnie to on oświetla wysokość, to znaczy tę w niebiosach⁹, obejmuje głębokość, która jest w głębokościach ziemi¹⁰, rozciąga długość od wschodu ku zachodowi i steruje szerokością od północy ku południowi¹¹ i on wzywa rozproszonych¹² ze wszystkich stron do poznania Ojca”.

¹ Wykorzystuję tekst wydania w Sources Chrétiennes 406, Irénée de Lyon, *Démonstration de la prédication apostolique. Introduction, Traduction et notes par A. Rousseau*, Paris 1995 i własne tłumaczenie dzieła wydane w serii „Źródła myśli teologicznej”, Kraków, Wydawnictwo WAM, 1997.

² Iz 50,5-6.

³ Por. Rz 5,19.

⁴ Por. Flp 2,8.

⁵ Por. Ga 3,13.

⁶ Począwszy od następnego zdania do końca rozdziału w greckiej retranslacji Rousseau, z obszernym komentarzem uzasadniającym (272-277).

⁷ Por. Mdr 1,7.

⁸ Por. Ef 3,18.

⁹ Por. Kol 1,20.

¹⁰ Por. Ef 4,9.

¹¹ Dosłownie: „ku dnia połowie”; por. Mt 24,27.

¹² Por. Iz 11,12 i J 11,52.

Zdaniem Rousseau Ireneusz nawiązał w tej wypowiedzi do dwu aspektów symboliki krzyża, do symboliki krzyża jako drzewa oraz krzyża jako znaku kosmicznego¹³.

I. SYMBOLIKA DRZEWA KRZYŻA

Ireneusz odwołując się do krzyża jako drzewa dołączył do tych świadectw, które pisarze wczesnochrześcijańscy łączyli od czasów nowotestamentalnych¹⁴, jak w Septuagincie „drzewo” („xylon”) łączono zwykle z „drzewem życia”¹⁵. Drzewo to zostało zasadzone na raj, ale prawdziwie stało się drzewem przynoszącym życie wieczne dopiero na drzewie krzyża¹⁶. W średowiecznych legendach pojawi się myśl o fizycznej identyczności drzewa z raju z drzewem krzyża Chrystusa. Myśl podobna pojawia się w tekstach gnostyków. W gnostyckiej *Ewangelii Filipa* z Nag Hammadi znajdujemy wypowiedź, która nawiązuje do krzyża jako drzewa. „Józef, cieśla, zasadził ogród, gdyż potrzebował drzewa dla swego rzemiosła. On to jest tym, który wyciosał krzyż z drzew, które zasadził. Jego potomek zawisł na tym, co on zasadził. Jego potomkiem był Jezus, zaś sędzonką krzyż”¹⁷. Wypowiedź gnostycka niewątpliwie nawiązuje do jakiejś legendy, która łączyła drzewo krzyża z rzemiosłem Józefa¹⁸. Przez związek z ideą posłuszeństwa niewątpliwie myśl Ireneusza nawiązuje do symboliki drzewa rajskiego, zwłaszcza, że wznacnia to aluzja do poznania dobra i zła. Czy jednak przez to Ireneusz zwracał uwagę na myśl gnostycką? Wydaje się raczej, że jest przeciwnie, to gnostycy chrześcijańscy wykorzystywali symbolikę drzewa krzyża dla rozwinięcia swojej nauki o poznaniu¹⁹.

II. KRZYŻ KOSMICZNY

Symbolika kosmiczna krzyża wydaje się bardziej rozbudowana. Ireneusz odwołuje się do najpierw do idei niewidzialnego krzyża, który zaznaczył się w

¹³ Rousseau, dz. cyt., s. 272-277. Rousseau podał grecką retranslację tekstu, (utwór Ireneusza zachował się tylko w tłumaczeniu ormiańskim) oraz cały szereg wyjaśnień szczegółowych, które wykorzystuję. Streścił w komentarzu swoje studium tego fragmentu w *Armeniaca. Mélanges d'études arméniennes*, St.Lazare-Venise 1969, s. 67-82.

¹⁴ Por. Dz 5,30; 10,39; 13,29; 1 p 2,24.

¹⁵ Por. Ap 2,7; 22,2.

¹⁶ Głównym świadkiem jest Justyn. *Dialog z Żydem Tryfonem* 86.

¹⁷ *Ewangelia Filipa, Nag Hammadi Codex II*, p.73,8-15, tłum. pol. w: A. Dembska, W. Myszor, *Teksty z Nag Hammadi*, Warszawa 1979, s. 262.

¹⁸ Nie jest wykluczone, że gnostycy wykorzystali motyw, który odwoływał się do rozumienia drzewa jako materii, to jest do wieloznaczności greckiej „hyle” raz jako „drzewo” a raz jako „materia” w znaczeniu filozoficznym. Wówczas wydaje się możliwe, potomek Józefa, według gnostyków został zawieszony na drzewie jako materii świata. Wydaje się to prawdopodobne, gdyż za gnostykami Jezus był cielesnym synem Józefa, różnym od boskiego pochodzenia Chrystusa. J. Danielou (*Théologie du Judéochristianisme*, Paris 1958, s. 311) dostrzegał związek gnostyckiej idei „stauros-horos” z platońską ideą duszy w świetle; wówczas ukrzyżowaną na drzewie-materii (hyle) będzie dusza. Por. ambiwalencję znaczeń, które odnotował W. Speyer, *Hohe*, Reallexikon für Antike und Christentum 16 (1991) s. 109-111.

¹⁹ Por. w „Ewangelii prawdy”: Jezus „wziął tę księgę na siebie, przybito do drzewa, ogłosił polecenie Ojca na krzyżu” (NHC I,p.20,24-27, tłum. *Teksty z Nag Hammadi*, s. 147).

całym świecie przez cztery kierunki, długość, szerokość, wysokość i głębokość. W świecie zaznaczył się jako Logos, gdyż przez Logos Bóg jest obecny w całym świecie²⁰ i zawiaduje całym światem²¹. Kosmiczny aspekt krzyża jest zatem najpierw wyrażeniem idei stworzenia i mocy Boga. Krzyż Chrystusa widzialny natomiast, to jest krzyż na którym umarł, oznacza również cztery kierunki działania, ale w znaczeniu zbawczym. Chrystus w ten sposób ujawnia niewidzialną moc Boga w świecie, a jednocześnie gromadzi rozproszonych w czterech kierunkach ludzi, prowadząc ich do poznania Ojca.

Najbardziej zbieżną inną wypowiedzią Ireneusza jest jego pogląd w *Adversus haereses*: „Słowo Boże jest w istocie stwórcą świata, a jest nim nasz Pan, który w ostatecznych czasach stał się człowiekiem, chociaż istnieje już w świecie i na sposób niewidzialny obejmuje wszystko, co zostało stworzone i przenika całość stworzenia przybity do krzyża”²². W innej wypowiedzi Ireneusz połączył symbolikę „drzewa” krzyża z symboliką kosmiczną. „To ukryte dla nas Słowo objawił (prorok), jak to powiedzieliśmy w planie drzewa. Gdyż przez drzewo je opuściliśmy i dzięki drzewu znów stało się dla wszystkich jawne, ukazując w sobie wysokość i długość i szerokość, jak to powiedział jeden ze starszych, jednocząc przez rozciągnięta ramiona dwa ludy z Bogiem jedynym; dwie zaś ręce, gdyż dwa ludy zostały rozproszone aż po krańce ziemi, ale jedna jest głowa pośrodku, ponieważ jeden jest Bóg ponad wszystkim i przez wszystkich i w nas wszystkich”²³.

Ireneusz powołał się tu na wypowiedź jednego ze starszych, czyli prezbiterów, ważny dla niego dowód ciągłości nauczania. Owe dwa ludy, które Chrystus na krzyżu jednoczy to Żydzi i poganie. Niewidzialny krzyż Chrystusa w kosmosie oglądał Adam zanim zgrzeszył²⁴. Krzyż ten na skutek grzechu stał się niewidzialny dla ludzi, objawił się ponownie przez krzyż, na którym Chrystus umarł. Można przypuścić, że Ireneusz sądził, iż objawił się nie tylko w dziele zbawczym, ale dzięki zbawczemu działaniu krzyża, narzędzia męki, ponownie objawił się krzyż na planie stworzenia.

Wydaje się, że Ireneusz nawiązał tu do wcześniej już wyrażonej idei kosmicznego krzyża przez Justyna w *Apologii*. Czytamy tam: „Kiedy zaś Platon w swym *Timajosie* zastanawiał się nad naturą Syna Bożego i mówił: „rozpostarł Go w kształcie litery X w całym wszechświecie, oparł się i tutaj o Mojżesza. Otóż w pismach Mojżeszowych czytamy, jak to Izraelitów, wówczas gdy wyszli z Egiptu i znaleźli się w pustyni, opadły zwierzęta jadowite, żmije, aspidy i węże wszelkiego rodzaju, niosąc śmierć ludowi. Tedy Mojżesz pod wpływem natchnienia Bożego i na Boży rozkaz zrobił z miedzi wyobrażenie krzyża, które umieścił ponad świętym namiotem i rzekł do ludu: „jeśli na to wyobrażenie patrzeć i wierzyć będziecie, znajdziecie w nim zbawienie”. Gdy to się tak stało, cytamy, węże poginęły a lud uszedł śmierci.

²⁰ Według Rousseau w greckim oryginale mógł tu być czasownik „sumparekteino”. „sumparekteinesthai”, przez który zwykle oddawano wszechobecność Boga Stwórcy, co oznaczało przede wszystkim jego moc stwórczą (por. dz. cyt., s. 273 i n.; także G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1961, s. 1286).

²¹ Tu pojawia się zdaniem Rousseau pojęcie „sunechon”, które wyraża obecność Boga w świecie, jako siły, ducha, który świat podtrzymuje w bycie (dz. cyt., s. 274).

²² *Adversus haereses* V, 18, 3.

²³ *Adversus haereses* V, 17, 4. (Aluzja do proroka Jr 23, 29).

²⁴ Por. *Adversus haereses* I, 17, 4.

Oto co Platon czytał, ale niedokładnie rozumiał. Nie dostrzegł figury krzyża, tylko sądził, że to wyobrażenie litery X, więc powiedział, iż Druga po Bogu Najwyższym Potęga w kształcie litery X w całym wszechświecie rozpostartą została²⁵. Wydaje się, że kosmiczna interpretacja krzyża była znana w II wieku i być może należała do nauczania katechetycznego. Ślad takiego powszechnego nauczania znajdziemy także w pismach gnostyków. W *Ewangelii prawdy* czytamy, że ludzie przez krzyż mają dostęp do wiedzy, gnozy Ojca²⁶. Przez krzyż zatem ujawnia się coś, co dotąd było dla ludzi nieznan²⁷.

Symbolika krzyża tak w aspekcie „krzyża-drzewa”, jak i „krzyża kosmicznego” została przejęta przez nauczanie pisarzy kościelnych²⁸. W wykładzie symboliki krzyża myśl chrześcijańska łączyła się z tradycją antyczną, z wątkami literatury apokryficznej²⁹. Z wielu kontynuatorów myśli Ireneusza warto przypomnieć świadectwo homilii paschalnej przypisywanej Hipolitowi oraz przynajmniej jedną wypowiedź wielkiego Grzegorza z Nyssy.

I. Świadectwo Pseudo-Hipolita

Homilia paschalna Pseudo-Hipolita nawiązuje do obydwu wątków symbolu krzyża u Ireneusza, do motywu „drzewa” i do jego „kosmicznych wymiarów”. „Dlatego zamiast jednego drzewa posadził inne drzewo i w miejsce niegodziwej ręki, która w dawnym czasie wyciągnęła się w sposób bezbożny, w akcie pobożności przybił do drzewa swą własną nieskazitelną rękę i ukazał w ten sposób, że w Jego osobie całe życie zawisło na drzewie. Ty, Izraelu, nie mogłeś jeść z tego drzewa, my, posiadłszy duchowe poznanie, którego utracić nie można, zjedliśmy, a zjadłszy nie umieramy (...) Drzewo to, sięgające nieba, z ziemi do nieba się wzniosło; jest ono nieśmiertelną rośliną, która tkwi między niebem i ziemią, jest podporą wszystkich rzeczy, fundamentem wszechświata, oparciem zamieszkałej ziemi, kosmicznym węzłem, zbiornikiem różnorodkiej i ludzkiej natury, umocowanym za pomocą niewidzialnych gwoździ Ducha, aby, skoro przyglnęło do Bóstwa, nie zostało już od Niego oderwane. Sięga swym wierzchołkiem niebios, korzeniami tkwiąc na ziemi, a potężnymi ramionami ogarniając ze wszystkich stron ogromną przestrzeń powietrza, całe było we wszystkim i było wszędzie”³⁰.

²⁵ Justyn, *Apologia* 60,1-5, tłum. A. Lisiecki, POK 4, Poznań 1926, s. 68. Fragment *Timajosa* Platona (36 B-C), na który się Justyn powołuje mówi o duszy świata, co oznaczało by, że Justyn łączył „duszę świata” z Logosem. Brak natomiast w tekście Platona odniesienia wprost do krzyża. Justyn dokonał tu albo sam przekształcenia tekstu, albo cytował za innymi. Por. na ten temat: H. Dörric, *Der Platonismus in der Antike*. Stuttgart 1990, tom II, s. 200 i 491.

²⁶ „Przybito go do drzewa, stał się owocem gnozy Ojca”. NIIC I. p.18,24-26 (por. *Teksty z Nag Hammadi*, PSP 20. Warszawa 1979, s. 147 i komentarz).

²⁷ Szerzej na temat symboliki krzyża u Ireneusza i gnostyków por. A. Orbe, *Los primeros herejes ante la persecucion*, Romae 1956, s. 212-241.

²⁸ Laktancjusz, *Divinae Institutiones* IV,26,36; Firmicus Maternus, *De errore profanarum religionum* 27,2; Atanazy, *De Incarnatione Verbi* 25; Cyryl Jerozolimski, *Katechezy* 13,28 i wielu innych.

²⁹ W mistrzowski sposób wyjaśniał to H. Rahner, *Griechische Mythen in christlicher Deutung*, Zürich 1957 (posługując się wydaniem: Herder, Freiburg 1992, 55-73).

³⁰ Pseudo-Hipolit, *Homilia paschalna*, 50-51, tłum. St. Kalinkowski, *Pisma paschalne*, Kraków 1994, s. 67 n.

Pseudo-Hipolit łączy kosmiczną symbolikę krzyża bardziej z ideą kosmicznego drzewa, niż planu krzyża czterech kierunków świata. Od aluzji do drzewa rajskiego, po którego owoc wyciągnęła się ręka Adama, do aluzji posłuszeństwa drugiego Adama, Chrystusa, którego ręka została przybita do krzyża Pseudo-Hipolit ukazał, podobnie jak Ireneusz, ideę powszechności zbawienia. Pozostaje otwarte pytanie, w jakim stopniu nawiązał w symbolice drzewa-krzyża kosmicznego do ogólnej symboliki religijnej³¹.

2. Świadectwo Grzegorza z Nyssy

Kosmiczną interpretację krzyża znajdujemy także w *Wielkiej mowie katechetycznej* Grzegorza z Nyssy: „Czy zaś krzyż nie zawiera ponadto jakiegoś głębszego sensu, niech zobaczą ci, którzy znają się na rzeczach ukrytych. Jeżeli zaś chodzi o to, co nam przekazała tradycja, to tak się rzecz przedstawia: Ponieważ w Ewangelii wszystkie słowa i czyny zgodne są z życiem wzniosłym i Boskim, a z drugiej strony nie ma tam nic takiego, w czym by nie było zgoła widoczne jakieś zmieszanie się Bóstwa z człowieczeństwem, gdyż słowa i uczynki przebiegają na sposób ludzki, ale w myślach osłoniętych tajemnicą objawia się boskość, w takim razie konsekwencja wymagałaby, żeby i tutaj nie patrzeć na jedno, a przeoczać drugie, lecz w tym co nieśmiertelne, dostrzegać człowieczeństwo, a w tym, co człowiecze, szukać usilnie boskości.

Albowiem właściwością boskości jest przenikanie wszystkiego i rozciąganie się na wszystko, co istnieje, na całą naturę bytu i zarazem na każdą jego część, bo nie wytrwałoby coś w istnieniu, gdyby nie trwało w czymś istniejącym. Tym zaś, co istnieje właściwie i pierwotnie jest natura Boska. I do nieuchronnego wierzenia, że musi się ona znajdować we wszystkim, co jest, zmusza nas trwałość tego, co istnieje. O tym poucza nas krzyż, którego kształt sam przez się dzieli się na cztery części, tak że ze środka, gdzie jest spojony, liczy się cztery wystające części, ponieważ ten, który był na nim rozciągnięty w chwili śmierci, poniesionej dla dzieła odkupienia i który wszystko z sobą wiąże i uzgadnia, sprowadza przez siebie do jednej zgody i harmonii różne natury i istnienia”³².

Grzegorz wyraźnie zaznacza, że pogląd swój zawdzięcza tradycji. Krzyż zawiera znaczenie jawne i znaczenie ukryte, ludzkie i boskie. Trwałość istnienia zapewnia boskość, boskość także określa rozległość i spoiwość istnienia, to właśnie symbolizuje krzyż. Chrystus na krzyżu dokonując dzieła odkupienia również „wiąże i uzgadnia”, „sprowadza do zgody i harmonii”. Do wypowiedzi św. Pawła w Liście do Efezjan 3,18 odwołuje się podobnie jak Ireneusz, aby opisać rozległość mocy zbawczej krzyża³³. Krzyż Chrystusa ujawnił jego stwórczą moc we wszechświecie, dlatego i zbawcze działanie Chrystusa dokonało się na krzyżu³⁴.

³¹ Por. M. Eliade, *Traktat o historii religii*, Warszawa 1966, s. 287 n.

³² Grzegorz z Nyssy, *Wielka katecheza*, 32, tłum. pol. w: T. Sinko, *Święty Grzegorz z Nyssy*, Warszawa 1963, s. 115 n.

³³ Grzegorz z Nyssy, *Przeciw Eunomiuszowi* III.3,39-40 (cytuje za Rousseau, dz. cyt., s. 375).

³⁴ Grzegorz z Nyssy, *Homilia paschalna*, cytuje za Rousseau, dz. cyt., s.274. Do bogatej symboliki krzyża nawiązał także C. K. Norwid w wierszu „Krzyż i dziecko”. Krzyż

W bogatej tradycji symboliki krzyża w literaturze wczesnochrześcijańskiej myśl św. Ireneusza zajmuje ważniejsze miejsce.

SYMBOL DES KREUZES BEI HL. IRENÄUS

Zusammenfassung

In „Demonstratio praedicationis apostolicae“ 33 und 34 finden wir zwei symbolische Andeutungen des Kreuzes: die Anspielung an die Symbolik des Holzes, vom Lebensbaum im Paradies und vom Kreuzigungsholz und die kosmische Bedeutung des Kreuzes. Die kosmische Symbolik (bezeugt auch bei Justin und Gregor von Nyssa) ist mehr mit Schöpfung, die Idee vom Kreuz als Lebensbaum und Kreuzigungsholz mehr mit Erlösung verbunden. Die Aussage von Irenäus bezeugt die frühchristliche Lehre mit langen Tradition danach.

„niebezpieczny“ w układzie rzeczy, staje się znakiem-zbawienia. U Norwida jednak chodzi nie tylko o poznanie dotąd nieznaną moc krzyża, ale jego przemianę: krzyż „stał się bramą”.